

TERCÜMELER:

SAFFÂRİLER TARİHİ HAKKINDA(*)

W. BARTHOLD

Almancadan çeviren: MEHMET ALTAY KÖYMEN

Nöldeke'nin malûm makalesine¹ zeyl olmak üzere, burada, "Bakırcı,, Ya'qûb'un ilk muvaffakıyeti ve hâkimiyetinin teessüsü hakkında ilk kaynaklarda verilen malûmat bahis mevzuu edilecektir. Nöldeke'nin de doğru olarak işaret ettiği gibi² "Kahramanımızın en eski tarihi hakkındaki haberler tezatlarla doludur,, : Bu münferit haberlerin vakıalarla olan münasebeti - tetkiklerin bugünkü durumunda - emniyetle tayin edilemez; şu satırlar, sırf birbirleriyle tezat halinde bulunan haberleri imkân nisbetinde menbalarına irca etmek maksadiyle yazılmıştır.

Saffâriler tarihi, ve bilhassa, bu sülâlenin karanlık olan başlangıcı hakkındaki tetkiklerin, böyle emin olmıyan bir yoldan yürümesi, yalnız ana kaynakların çoğunun kaybolmasından değil, aynı zamanda ilk rivayetlerin (tradition) mahiyetindedir. Prenslerin muhitinde yazılmış olan ve icraatlarının, imparatorluklarının şarkında mı yahut garbında mı vuku bulduğunu aynı tafsilâtla tasvir eden bir hususî Saffâriler tarihinin adı asla verilemez görünmektedir(**). "Bakırcı,,nın icraatı hakkında bildiğimiz her şey, iki nevi kaynağın şahadetine dayanmaktadır: Ya'qûb'un, garpta bulunan ve coğrafi uzaklıktan dolayı Sîstân ve çevresindeki mem-

(*) Festschrift Th. Nöldeke, (*Orientalische Studien*), nşr. Carl Bezold Gießen 1906.

¹ Th. Nöldeke, *Orientalische Skizzen*, Berlin 1892, S. 187-217.

² Aynı Eser. S. 189. Not.

(**) Barthold'un bu makalesinin intişarından sonra ilim âlemi, *Tārîh-i Sîstân* (Nşr. Malik al-Şu'arâ Bahâr Tahran 1314) adlı anonim mühim bir eser tanımıştır. Şaffârî'lerin başlangıcı hakkında Barthold'un vardığı neticeleri esaslı bir surette değiştirecek mahiyette malûmat bulunmamakla beraber; Şaffârî'ler tarihi için mufassal ve kıymetli malzemyi ihtiva eden bu eserden «Şaffârî'ler tarihi» adlı hazırlamakta olduğumuz monografide çok faydalandık (M.A.K.).

leketlerde vukubulan hâdiseler hakkında pek eksik malûmat sahibi olabilen muasırlarının verdiği haberlere veyahut da menşei şarkî olan ve Saffâriler zamanında değil, bilâkis hâkimiyette kendilerine halef olan şark yani Sāmān Oğulları hakkında telif edilen eserlerdeki malûmata. Bu sonuncu neviden olan eserlerin müelliflerinden, garptaki seleflerinin başından geçen hâdiseler hakkında bazı şeyler öğreniyoruz; lâkin verilen bu malûmat, bazı noktaları müphem bıraktığı gibi, bilhassa kronolojik bakımdan noksandır. Onun için, elimizde bulunan kaynaklar, biri garbî, diğeri şarkî rivayetler diye iki büyük gruba taksim edilmiştir ki, bunlardan garba ait olanları, hâdiselere, zaman itibariyle, daha yakın ve bilhassa kronolojik ifadelerinde daha emniyete şayan olduğu halde, şarka ait rivayetler, büyük bir menkul vakıalar yığını arzeder (*).

İlk defa, Hicri 260 da şark eyaletlerinden garba hicret etmiş olan ve bundan dolayı şarktaki hâdiseleri daha iyi tanıyabilecek bir durumda bulunan Ya'ğūbî'nin bu hâdiseler hakkında pek az malûmat vermesine ne kadar teessüf edilse yeridir³. Yalnız, Kirmān ve Fārs'da geçen hâdiseler hakkında, diğer kaynaklardan öğrenemediğimiz bazı şeyler, bize Ya'ğūbî tarafından bildirilmiştir. Tabarî de, ancak Kirmān ve Fārs'ın fethi hakkındaki hikâyesinde bir müşahidin ifadesine istinat eder⁴. Tabarî'nin, garpta geçen hâdiseler ve bilhassa Ya'ğūb'un sefaret heyetinin Bağdad'da kabulü hakkında, müşahitlerin verdiği malûmata göre mi yoksa doğrudan kendi hatırasına müracaat ederek mi malûmat verebildiği, kestirilemez, ilk sefaret heyeti hakkında umumiyetle hiç bir şey bilmediği görünüyor.

Abū'l-Husayn 'Ubayd Allāh b. Aḥmad b. Abī Ṭāhir'in olup İbn Ḥallikān tarafından zikredilen eser Tabarî'den tamamen müstakildir. Babası tarafından telif edilen ve halife Muhtadî'nin (H. 256) saltanatının sonuna kadar gelen Bağdad kironiğini 'Ubayd Allāh,⁵ Halife Muḫtadî'nin (H. 295-320)

(*) Tārīh-i Sīstān'ın bu iki kaynak grubuyla olan münasebeti, hazırlamakta olduğumuz adı geçen «Şaffārî'ler tarihi» nde münakaşa edilecektir.

³ Bu teessüf, daha evvel A. Mülller (*Der İslam II, 25 not*) tarafından söylenmiştir.

⁴ Tabarî, *Annales* III, 1700-1704.

⁵ Bak: Brockelmann, *Gesch. der Arabisch. Litt.* 1, 138. Eserin sonunun ele geçemediği görünmektedir. Bu sondan hiç bir fıkra malûm değildir. Bu se-

saltanatına kadar götürdü⁶. Babası, H. 280 de⁷ 76 yaşında bir ihtiyar olarak ölmüştür. Şu halde oğlu, iki kardeş olan Ya'küb ve 'Amr'ın daha genççe bir çağdaşı olarak nazarı itibara alınabilir. Eserini, şüphesiz daha çok sonraki zamanlarda yazmış olacak. Hallâc'ın ölümü hakkında *Fihrist*'in 190. sahifesinde zikredilen sözlerin de bu esere ait olduğu görünmektedir. Tâhîrî hükümdar sülâlesine mensup olmak itibarile, müellifin, şüphesiz, şark ile ailevi münasebet ve rabitaları vardı; Horâsân ve Sîstân'da olup biten hadiseler hakkında her halde, Ya'kübî ve Tabarî'den daha iyi malûmat sahibi idi.

Bakırcı'nın tarihine müteallik batıya ait en mufassal kaynak Abū 'Abd Allāh Muḥ. b. al-Azhar al-Aḥbārî'nin İbn-Ḥalikān tarafından zikredilen ve İbn al-Aṣîr tarafından açıktan açığa istifade edilen eseri olduğu görünüyor. Mc. Guckin de Slane'nin kabul ettiği gibi⁸, müellifin *Fihrist*'in 147-148. sahifelerinde zikredilen İbn Abî'l-Azhar (tam adile: Abū Bakr Muḥ. b. Aḥmad b. Mazyad al-Naḥvî al-Aḥbārî ölümü, 325H.) aynı şahıs olup olmadığını, bu kaynağın tâli karakteri her halde açıkça ortaya koyar. Verdiği malûmatın ekserisini, Bakırcı Ya'küb b. Lays'ın icraatı, harpleri ve faaliyete geçişi hakkında pek iyi malûmatı olan 'Alî b. Muḥammad adlı birisinden iktibas etmiştir. Burada, H. 303 de ölen şair ve edebiyat tarihçisi (*Literarhistoriker*) 'Alî b. Muḥ. b. Naşr b. Maşûr b. Basâm'ın kask edilmesi mümkündür⁹.

İbn al-Aṣîr, malûmatını, şüphesiz yalnız batıya ait kaynaklardan iktibas etmemiştir. İbn al-Aṣîr'in, 257 senesi hadiseleri hakkında (VII, 171) verdiği malûmat, 253 senesi (VII, 124-125) hadiseleri hakkında İbn al-Azhar'e göre verdiği haberlerle tamamen tezat teşkil ediyor. Buna mukabil 257 senesi hakkında verdiği malûmat, elde bulunan en eski Farsça kaynak olan Gardîzî'nin¹⁰

bepten, müellifin, 253 ve 255 senelerinin kroniğinde Ya'küb'un sefaretinden bahsedüp etmediği şüpheli kalmaktadır.

⁶ *Fihrist*, sahife 147.

⁷ Brockelmann'da bu hususta iki tabı yanlış düzeltilmeden kalmıştır 250/983 yerine 260/893 demek lâzımdır.

⁸ Şuraya da bak: Marquart, *Eranşahr* S: 293, N. 7.

⁹ *Fihrist*, sahife 150; Mas'ûdî, *Prairidies d'or*, VIII 256.

¹⁰ Bu eser hakkında bak: *Ethé: Catalogue of the Persian Manuscripts in*

Zayn al-Aḥbār'ındaki malûmatla tam bir mutabakat arzeder. Diğer yerlerde de, bilhassa Sāmān oğulları tarihi (174) hakkındaki fasıllarda, ekseriya aynı hadiseler, Gardîzî ve İbn al-Aṣîr tarafından aynı sıra dahilinde, bazen de kelime bekelime tevafukla nakl edilmiştir¹¹. O halde, iki eser arasında bir münasebet olduğu kat'iyetle gösterilebilir, lâkin *Zayn al-aḥbār*'ın İbn al-Aṣîr tarafından doğrudan doğruya kullanıldığıının bahis mevzuu olmadığı görünüyor. Mutabakat, yalnız Nūḥ b. Naşr'ın (H. 343—ölümü) saltanatının sonuna kadar uzanmaktadır; Gardîzî'nin, Nūḥ'un halefi 'Abd Allāh b. Nūḥ'un saltanatı hakkında anlattığı şeyler, besbelli ki, İbn al-Aṣîr'e meçhul kalmıştır. Şu halde, bu iki eser arasındaki münasebet, hadiseleri, yalnız yukarıda zikredilen tarihe kadar bahis mevzuu eden müşterek bir ana eserin (Vorlage) varlığı ile izah edilmelidir. Bu müşterek kaynak, pek alâ Abū 'Alî al-Ḥusayn b. Aḥmad b. Muh. al-Sallāmî¹² tarafından telif edilmiş olan "*Horasan vilâyeti kroniği*," adlı eser olabilir¹³.

the Bodleian library S. 9-11. Bodleiana yazması, ekseriya biricik olarak gösterilmiştir. Yenilleyen (Marquart) tarafından: *Osteuropäische und ostasische Streifzüge*, Lpz. 1903 S. XXIX; lâkin, daha 1868'de Morley'inde tanıtılmış olduğu (*Journ. R. As. new series III*, 1868 S. 120) İkinci bir yazması Cambridge (*King's College Library No. 213*) de bulunmaktadır. *King's College (c)* yazması, 1900 senesinde tarafımdan kullanılmıştır, 930 (1524) tarihini taşıdığı görünüyor. (Rakamlar kısmen silinmiştir) ve ihtimal Bodleiana (0,1782-1196 dan) yazmasının örneği (vorlage) olarak nazarı itibara alınması icap eder. C yazmasında metnin neresi bozulmuş ise, O yazmasında da aynı yerler bozuktur. Buna mukabil, O yazmasında ayrıca müstensih'in hatası kendisini gösteriyor. *Zayn al-Aḥbār*'dan alınan hulasalar, benim *Mogol istilası zamanında Türkistan* (Rusca) adlı eserimde (kısım I. sayfa 1-18) düzeltmelerle (kısım II, sayfa 513 ve müteakip de) bildirilmiştir. (Barthold'un yazma olduğundan bahsettiği Gardîzî'nin bu eseri, Muhammed Nāzım tarafından neşredilmiştir: Abū Sa'id 'Abd'l-Hayy b. ad-Dahhak b. Maḥmud Gardîzî, kitab *Zain'l-Akhbar* (E. G. Browne Memoriol Series I.) Berlin 1928.

¹¹ Bilhassa, İbn al-Aṣîr (VIII, 86,) de ve benim *Türkistan* adlı eserimdeki Gardîzî'ya (kısım I, sayfa 6 da) ait metinde Aḥmad b. Sahl ile selefi Kāmkār hakkında geçen sözler ve Kāmkār'dan sonra zikredilen «gül» kelimesine bak.

¹² İbn-Hallikān'da Abū'l-Ḥusayn diye zikredilmekle beraber kün-yenin Abū 'Alî olduğu, bu isim üzerinde Sa'ālibî ile Bayhaḳî'nin ifadelerinin birbirleriyle tetabuk etmesiyle sabittir.

¹³ Eser umumiyetle (تاریخ اخیار ولات خراسان) ve yahut (تاریخ ولات خراسان) adı ile zikredilir ve İbn-Hallikān tarafından müteaddit yerlerde zikredilmiştir

Bu eser müellifinin, Sāmānî ricalinden Abū Bakr Çağānî, daha sonra da oğlu meşhur Abū 'Alî'ye tekarrübettiği ve Abū 'Alî'nin mukadderatına iştirak etmek mecburiyetinde kaldığı bize¹⁴ Şa'ālibî tarafından bildiriliyor; ihtimal ki, Abū 'Alî ile birlikte 343/954 senesinde Ḥorāsān'ı terk etmiştir. Abū 'Alî, Receb 344 sonunda (II. Teşrin 955 ortaları) öldüğü zaman, ölüsü Çağānîyān'a getirildi. İbn al-Aşîr ile Gardîzî'nin birbirlerine mutabık olarak bildirdikleri son hâdise budur ki¹⁵ bu hale göre, ihtimal ki, Sallāmî'nin eserinin de sonunu teşkil etmiştir. Bu zaman tayini Abū'l-Ḥasan Bayhaqî'nin¹⁶ "Tārīh-i Bayhaq,"ındaki bir notla da tekit edilmiştir ki bunda Sallāmî, İbrahim b. Muh. al-Bayhaqî'nin¹⁷ (295-320 arasında saltanat süren Halife Muk-tadîr'in çağdaşı¹⁸ Abū Bakr Muh. b. al-'Abbās al-Ḥvārizmî'nin¹⁹ (ölümü 383/393) muallimi olarak gösteriliyor. Sallāmî'nin hangi kaynakları kullandığı malûm değildir. 287 senesinin iki muharebesi hakkında Şa'ālibî ile İbn Ḥallikān'ın¹⁹ Tahirilerden birinin ağzından naklettiği nükte (*bon mot*) Aḥmad b. Rabî'a'ya isnaden Abū'l-Ḥasan Bayhaqî²⁰ tarafından da hikâye olunur. İbn Ḥallikān'a göre bu Vezir, yani Aḥmad daha kat'i meydan muharebesinden önce, efendisi 'Amr'i terk etmiş ve Sāmān oğulları tarafına geçmişti. Sāmān oğulları sarayında Ya'qub ve 'Amr hak-

(Nrn 308, 350, 540, 553, 764 ve 838). Bu eser hakkındā Nizāmî-i Arūzî'i Samar-ḳandî'deki ifadenin (Çahār Maḳāla s. 44) Browne tarafından yanlış anlaşılın ünvanıyla mukayese et. Gardîzî'nin Sallāmî'nin eserinden müstefid olduğu, İbn-Ḥallikān'daki (No. 838) fıkraların, benim *Türkistan'daki* (kısım I. sayfa 4-5) Gardîzî'den alınan fıkralarla yan yana konmasıyla da sabittir.

¹⁴ Yatîmat al-Dahr, IV, 29. JA 5, I, 212.

¹⁵ Bak: İbn al-Aşîr VIII, 384 ve benim *Türkistan*, kısım I sahife 10

¹⁶ *Cod. Mus. Brit. Or* 3587, f 89 a (Rieu, *Supplement* s. 60 v. d.)

الشيخ أبو علي الحسين بن أحمد بن محمد السلاوي البيهقي منشأ و مولد او خوار بيهقي بوده است و این سلاوی می باید گفت بفتح سین و تشدید لام علی وزن علام و غفار و در کتاب التارکة از تصنیف اوست این لغت بیان کند - توفی فی سنة ثلاثمائة (sic) - از تصانف او تاریخ و لاة خراسان است و کتاب التفت والطرف و کتاب المصباح و کتاب التار و او شاکرد ابراهیم بن محمد البیهقي بوده است و اشعار او در کتاب یتیمة الدهر و غیر آن مذکورست و ابوبکر خوارزمی شاکرد او بوده است.

¹⁷ Bu müellifin F. Schwally tarafından neşredilen *Kitāb al-Maḥāsīn* adlı kitabına bak. Gießen, kısım I, II, sahife VIII.

¹⁸ Bu tarihinin ölüm yılı gerek *Tārīh-i Bayhaq*'da (f 92 a) ve gerek *İbn-Ḥallikān*'da (*Biogr. dictionary*, III, 108) verilmiştir,

¹⁹ *Laṭā'if al-maarif*, sahife 88.

²⁰ *Tārīh-i Bayhaq*, varak 37 b.

kinda bilinen şeylerin bu Vezirin hikâyelerinin mahsulü olması ve bu hikâyelerinde Sallāmî'ye muallimi İbrāhim Bayhaķī vasıtasıyla vasıl olması mümkündür. Eski ananın bir dereceye kadar süslenmiş olmasından sarfınazar, bu hususta Gardîzî ve İbn al-Aşîr'le mutabık ve her ikisinden de müstakil, H. 658 de yazılmış *Tabakât-ı Nāsırî*²¹ adlı eserin müellifi Abū 'Ömar Minhāc al-Dīn Oşmān b. Sirāc al-Dīn al-Cuzcānî bulunmaktadır ki keza bunun ifadeleri de dah sonraki eserler vasıtasıyla Sallāmî'ye²² irca edilebilir. *Cāmī al-Hikāyat'ında*²³ Muḥammad 'Avfî tarafından verilen malûmat, masalımı süslemelerden²⁴ sarfınazar doğrudan doğruya Sallāmî'nin eserinden iktibas edilmiştir. 'Avfî'nin hikâyelerinde, Şarka ait anana, ve daha sonraki ve ihtimal Sallāmî'ye irca edilebilecek şekliyle pek mufassal bir surette aksettirilmistir; Gardîzî'de sadece ima edilip geçilen hadiseler 'Avfî'de uzun uzun hikâye edilmiştir; bu tafsilâtın 'Avfî tarafından uydurulmadığı ve Gardîzî'nin ilâvesine irca etmek lâzımgeldiğini ileride göreceğiz.

İştāḥrî, coğrafi eserinde ve Mas'ūdî ise 332 ile²⁵ 336 seneleri arasında yazılmış olan *Âḥbār al-zamān* adlı eserinde, tabiatıyla Sallāmî'nin eserinden daha eski kaynakları kullanmışlardır²⁶. İştāḥrî yahut selefi Balḥî şüphesiz, Sîstān'ı bizzat ziyaret etmişlerdir. Ya'ḳūb'un Sîstān'daki faaliyeti hakkındaki haber-

²¹ Mulûm olduğu üzere Rawerty tarafından *Bibliotheca Indica* için tercüme olunmuştur. (Londra 1881; endeks ancak 1897 de neşredilmiştir.)

²² Ezcümle başka yerde malûm olmıyan ve mutad olarak İbn Hayşamen denen Abū'l-Ḥasan al-Hayşam b. Muḥ. Nābî'nin *Tārīḥ-i Sānî* veya *Ḳıssa-i Sānî* adlı eseri (bak *Tabakât-i Nāsırî*, sahife 11, 19, 317, 320).

²³ Bu makalem için, Asya müzesinin (581 aa) modern bir yazmasından ancak istifade edebildim; Sen Petersburg Üniversitesinin pek eski yazmasında, (No. 648) burayı alâkadar eden birinci kısım eksiktir. Bu kısmın metin neşri için, ihtimal, *Brat. Mus. or.* 4392 yazmasının (bak, Rieu, *Supplement*, p. 247 vd.) esas tutulması mecburiyeti vardır.

²⁴ Bak: Elliot *Histor of India* II, 156.

²⁵ Bu son eserde anlatılan son hâdiseler hakkında bak: *Prairies d'or*, III, 347-348, 375.

²⁶ Zaranc şehri İştāḥrî'de (sahife 239-241), şark memleketlerindeki diğer büyük şehirlerin çoğundan daha mufassal bir şekilde bahis mevzuu edilmiştir; bu tasvirin mevsûklüğü, Cuzcānî'nin (*Tabakât-i Nāsırî*, sahife 20 ve 194) ifadeleriyle de teyüd etmektedir. Buna rağmen, Sîstān'daki bir çok şehir harabeleri arasında, bu şehrin bakıyeleri, kat'iyetle bilinmemektedir.

lerin vatanının tarihi ananesine dair iyi malûmat sahibi olan bir Sîstân'lıdan neşet ettiği görünüyor. Sîstân'da doğmuş coğrafyacı Abû'l-Âbbâs al-Sacizî daha İbn Rusta (sahife 174) tarafından zikrediliyor.

Kaynaklarımızın mahiyeti hakkında verilen bu izahlardan sonra kahramanımızın başından geçen münferid sergüzeştlarin tetkikine geçelim :

1) Ya'kûb'un menşei ve gençlik tarihi. Bu hususta en mu-fassal malûmat, Gardîzî'de bulunmaktadır²⁷. Bunun ifadesine göre, Ya'kûb, Sîstân köylerinden birinde (Şu halde bir köylünün oğlu olarak),²⁸ Karnîn köyünde (İştahri tarafından 245. sahife burası küçük bir şehir olarak gösterilmiştir) doğmuştur; şehre gelince (ihtimal' Zaranç'e), bir bakırcının yanına çırak olarak giriyor ve yaptığı iş içinde ayda 15 dirhem alıyor (Nöldেকে'nin hesabına göre takriben 6 mark. Bu ihtimal Miladî IX. asırda İslâmlığın doğu eyaletlerindeki iş ücretinin miktarı hakkında aldığımız biricik malûmattır). Biraderi 'Amr, İbn Hallikân'ın eserinde derc edilmiş hikâyelere göre merkep sürücüdür İştahri'ye göre ise muvakkaten divarcılıkta yapmıştır. Bakırcı tabirini garbi anana, daha pek erkenden (bu iki şahıs aynı kimse olmadığı takdirde, İbn al-Azhar'in malûmat vericisi (Gewährsman) 'Alî b. Muḥammad'de ve şair İbn Bassâm'de)'Amr'a da teşmil etmiştir. Şarki ananedé Ya'kûb daha²⁹ Hicretin 5. asrında, „Bir bakırcının oğlu,, olarak gösterilmiştir³⁰. Cüzcânî'ye göre Ya'kûb'un babası Lays, Sîstân,, bakırcıların başı,, dır.

2) Ya'kûb'un eşkiya başı olarak ilk meydana çıkışı. Gardîzî'ye göre Ya'kûb evvelâ bakırcı, sonrada birbiri arkasına ayyâr (*Spitzbube*), hırsız ve yolkesici olmuştur. Daha sonra, evvelâ Bust şehrinin askerî kumandanı (*Sarhang*) ve bir kîta'nın (Ḥayl) şefi ve nihayet Sîstân Emiri olmuştur. Şu halde daha büyük

²⁷ Bak : Benim *Türkistan*, kısım I, sahife 3-4. [Gardîzî, *Zayn al-Ahbâr*, Berlin, 1928 sahife, 10-11].

²⁸ Bu yerin mevkii, Nöldেকে tarafından (*Or. Skizzen*, sahife 189) İştahri'ye göre (sahife 245) tayin edilmiştir.

²⁹ Abû'l-Fazl Bayhaqî, Morley tab'ı, sahife 469. Nizâm al-Mulk, *Siyasetnâme*, Schefer tab'ı, sahife 14.

³⁰ *Ṭabaḳât-ı Nâşirî*, sahife 19.

bir efendinin hizmetine girmeden önce, kahramanımızın hayatında bir eşkiya sürüsünün başı olarak yol kestiği bir zaman olmuştur. Mesleğinin bu kısmı hakkında daha tam malûmatı 'Avfî'den³¹ öğreniyoruz. Bunun hikâyesine göre, Ya'qûb ve dostlarının, evvelâ hiç bir atı yoktu. Başra ve Ahvâz'dan gelen büyük bir kervanın İsfahân istikametinde yol aldığı Sîstân "Padişahan,"ından bir muhafız kıt'ası بدرية, reca ettiği haberini işte bu zaman alırlar. Ya'qûb, avenesi ile çölün kenarında bulunan (*sar-i-bayābān*) müstahkem bir mevkii (burada *ribat*, daha sonra, hikâyenin ceryanı esnasında ise *hisar* olarak geçiyor) zabt eder; Muhafız kıt'ası buraya vasil olduğu zaman, eşkiya kendilerini, at ve süvarilere bakan ribat hizmetçileri olarak gösterirler ve muhafız kıt'ası efradı uyuyuncaya kadar musahabet ederler, sonra da uyuyanları baskına uğrattırlar. eşkiya, muhafız kıtasının atlarını ve silâhlarını ele geçirirler, süvarilerini bağlarlar ve kervana saldırırlar. Eşkiyanın kuvvet ve kudret allahındır, ondan başka hiç kimse kuvvet ve kudret sahibi değildir. (الحكم لله لا حكم الا اله) harp avazeleri karşısında, tüccarların akılları başlarından gider. Daha ilk talepte silâhlarını yere atarlar; mamafih tüccarlar, eşkiyanın mallarının beşte biri ile kanaat etmelerinden dolayı da memnun olurlar. Bu suretle Ya'qûb, kendisine lüzumlu atları, müteakip faaliyetleri için de vasita rolünü görecektir parayı bir darbe ile elde etmiş oldu.

(3 Ya'qûb'un, Şâlih bin Naşr (veyahut Şâlih bin al-Naşr ile münasebeti. Ya'qûb'un kendisinin muayyetinde çalıştığı bu ilk şef Ma'sûdî ve İştahrî tarafından zikredilmemiştir; Batıya ait rivayetlerde bu şef, *Banū Kināna* adlı Arap kabilesine mensub ve Bust şehrinden bir gönüllü guruhunun başında haricilere karşı bir mücadeleci olarak görünür; daha sonra Tâhirliler aleyhine dönmüş ve Zilhicce 237 (Mayıs-Haziran 852) de Sîstân eyaletini eline geçirmiştir³². Muharrem 247 de (Mart 861) sürülüp çıkarılan halefi Dirham üç sene saltanat sürdürdüğünden Şâlih'in hakimiyeti takriben 244 (858-9) senesine kadar sürmüştür olacak. Akıbeti

³¹ *Asya Müzesi yazması*, 290a, 290b. Ya'qûb hakkındaki müteakip hikâyeler gibi, bu hikâye de, «*Hile ve kurnazlıklar*» faslına aittir (kısım I, fasıl 13).

³² İbn-Hallikān'da, eserinin hiç olmazsa tabedilmek suretiyle malûm telifinde bu malûmat yanlış verilmiştir (şuna da bak: Marquart, *Eranşahr*, s. 294 haşiye); Ubayd Allāh'ın; Dirham'in, selevi Şâlih'i 237 sene-

hakkında garba ait kaynaklardan artık hiç bir tam malûmat almıyoruz. İbn al-Azhar sukut ve izmihlâl sebebini bilmeksizin³³, sadece izmihlâlden (*Untergang*) bahseder. 'Ubayd Allâh bin Abî Tâhir, Dirham vasıtasıyla Şâlih'i memleketten sürer çıkartır; İbn al-Aşîr, Şâlih'in, Horāsân valisi Tâhir b. Abd Allâh tarafından mağlubiyete uğratıldığından bahseder, lâkin bu malûmatı hangi kaynaklardan iktibas etmiş olabileceği tayin edilemiyor³⁴. Bu haber herhalde hakikate istinad etmemektedir³⁵, aksi taktirde kendi sülâlesine dahil bir kimsenin bu zaferinde: 'Ubayd Allâh'ın niçin hiç haberdar olmadığı kabili izah olmazdı. Gardîzî³⁶, 'Avfî ve Cuzcânî (şu halde ihtimal Sallâmî de), Dirham hakkında hiç bir şey bilmedikleri ve Ya'ğûb'a Sâlih'in doğrudan doğruya halefi nazariyle baktıkları için, Şarka ait daha sonra ki kaynakların Şâlih hakkında verdikleri malûmat, ihtiyatla kabul edilmelidir. Yalnız 'Avfî tarafından bildirilen şu hikâye³⁷ kat'iyetle Şâlih'e atfedilebilir; gerçekten bu hikâyede de bermutat yalnız İşfâh-rî'nin kitabının 246. sahifesinde münderic Kaşîr b. Rakkâk adında birisi zikrediliyor. Kaşîr (yazmada kâmilen Kaşîr b. Varqâ adıyla zikrediliyor) burada Şâlih'in mahremi esrarı olarak görünüyor; bu nüfuzlu vaziyetinden dolayı Şâlih'in *Derbân*'ı³⁸ (*Torhüter*) Ya'ğûb tarafından kiskanılmaktadır. Birgün, Şâlih Ya'ğûb'la meşveret eder. Şâlih, parasızlık içinde bulunmaktadır, şehir ve

sinde sürüp çıkararak, üç sene saltanat sürdüğünü ve sonra, kendisinin de 247 senesinde Ya'ğûb tarafından sürüp çıkarıldığını yazabilmesi gayri kabildir. 237 tarihi, Şâlih'in hâkimiyetinin sonuna değil, ancak başlangıcına ait olabilir. Malûmat bu doğru şekliyle, ihtimal aynı kaynağa göre Hamza İşfahânî tarafından (Gottwaldt tab'i, sahife 232) bildiriliyor ki, buradaki tiş kelimesi pekâlâ *sab* okunabilir (bak: İbn al-Aşîr, VII, sahife 43). Hamza İşfahânî'de verilen aynı tarih, hafta gününü tayin etmediği için hiç de itimada lâyık değildir.

³³ Keza İbn al-Aşîr, İbn al-Azhar'e dayanan hikâyesinde (VII, 124).

³⁴ Bahis mevzuu yer, (VII, 43) bilâ kaydü şart, bazan da harfi herfine Hamza'ya, (sahife 232) dayanır; lâkin Şâlih'in hâkimiyetinin nasıl sona erdiği Hamza'da da verilmemiştir.

³⁵ Nöldek'e'nin fikrine aykırı olarak (*Or. Skizzen* sahife 189).

³⁶ Bizim yazmada Naşr b. Sâlih adile geçiyor.

³⁷ *Asya müzesi yazması* varak 290 b - 291 a. Elliot'daki (*Hist. of India* II, 176, n. I) müstahrec fıkra da bu hikâyeye aittir.

³⁸ *Derbân* kelimesi ihtimal burada (*muhaftız küt'ası şefi — Anführer der Leibgarde*) manasını ifade ediyor.

köy halkına yeni bir vergi yükletmeye de cesaret edemiyor, zira bu taktirde, taraftarları, kendisini terk edecektir رو شوند آن جماعت از ما پشت رو شوند. Ya'qūb, Şalīh'e, Hayyān oğullarını (Yazmada Hayyān ve Hayyā şeklinde geçer) tevkif ve emlakini haciz ettirmesini, bu tehlikeli vazifenin de (Şalīh bu teşebbüsü daha önce bir defa daha yapmış ve fakat, Bust şehrinde karışıklıklar çıkmasından dolayı bu tasavvurundan vaz geçmişti), Kaşîr'e havale edilmesini tavsiye eder. Kaşîr, Bust'a gider; burada kendisini ve arkadaşlarını aralarında güya Şalīh'e karşı müşterek bir hareketi kararlaştırdıkları Haricilerin şefi 'Ammār'ın bir sefaret heyeti diye tanıtır; Hayyān oğullarıyla şehrin dışında bir buluşma kararlaştırılır; bu fırsattan istifade ederek Kaşîr her üç biraderi³⁹ tevkif eder ve öldürür; menkul ve gayri menkul servetleri (املاك واساب و خاتهای ایشان) musadere edilir. Sīstān'dan karşı koyamayacağı bir ordunun gelmesi me'mul olduğundan Kaşîr kendisine imdat gönderilmesini rica eder. İmdat kuvvetinin sevk ve idaresi Ya'qūb'a havale olunur; Ya'qūb muhtelif bahanelerle muvasalatını geciktirir. Kaşîr, Sīstān'dan gelen ordu tarafından esir edilir ve öldürülür, Ya'qūb ise rakibini bertaraf etmek suretiyle maksadına erer. İştahri'nin, 246 sayfada zikrettiği ile bu hikâyenin tabiatıyla hiç bir münasebeti yoktur. Kaşîr, 'Avfî de hariciliğin değil Havâric'in düşmanı olarak görülmektedir⁴⁰ Ne Kaşîr'in Ya'qūb'la olan akrabalığı hakkında, ne de hükümet kıtaları tarafından muhasara edilen ve içinde Kaşîr'in mahvolduğu kalede üç biraderin mevcudiyeti 'Avfî'de asla zikredilmemiştir.

4) Dirham ve Ya'qūb tarafından uzaklaştırılması (Verdraengung).

Baba isminin tevafuk etmesine rağmen Dirham b. Naşr (ve yahut b. al-Naşr) hiç bir yerde selefininin kardeşi olarak gösterilmeyo. ('Ubayd Allāh b. Abī Tāhir'e göre üç yıllık) hakimiyeti hakkında verilen haberler fevkalāde kıttır; yalnız,

³⁹ Ekseriya nasıl oluyor da, Ya'qūb, 'Amr ve 'Alī adlı üç biraderin düşmanı olarak, keza üç birader adı zikredildiği burada tebarüz ettirilmeğe değer. Burada zikredilen Hayyān oğullarından başka üç Banū Şarkab hakkında İbn al-Asîr'e (VII 205). Aḥmad, Fazl ve 'Abd Allāh hakkında da *Ṭabaḳāt-ı Nāsirī*'ye (sahife 16) bak.

⁴⁰ Tamamen bozulmuş olan metin, Anderson tarafından (*Journ. As. Soc. Beng* 1852, sahife 369) başka türlü anlaşılmuştır; Lâkin *Bibl. g. arab* (I 246 ve IV, 418) in metindeki notlara bak.

din mücahidi olarak ortaya atılması, Tahirî'lerin valisi İbrâhîm b. Huşayn ile haricilerin şefi Ammâr b. Yâsir'e⁴¹ karşı mücadeleleri, Ya'kûb'un gittikçe gelişen nüfuzu karşısında ehemmiyetinin hiçe inmesi, bahtiyar rakibinin lehine olarak kendiliğinden çekilişi, Bağdad seyahati, daha sonra ki mukadderatı ve nihayet akibeti hakkında bir dereceye kadar İştahri'den malûmat alıyoruz. Ubayd Allâh b. Abî Tâhir'e göre Ya'kûb, 22 Mart 861⁴² Cumartesi günü Sîstân Emiri ilân edilmiştir. Ubayd Allâh'ın, Dirham'ın hakimiyeti ve memleketten sürüp çıkarılması hakkında hikâye ettiği şeyler, İbn-Hallikân burada, bize, sadece yukarıda gördüğümüz gibi- kaynağının kısa ve gelişi güzel toplanmış bir hülâsasını verdiği için, emîn değildir. Hatta Ubayd Allâhta geçen *ouşûb* (hücum) kelimesi doğru olsa bile bu haberin İştahri'nin hikâyesi ile uzlaşmadığını nazarı itibara almak güçtür. Tarafsız bir müşahit İştahri tarafından hikâye edilen ahval içinde, Dirham'ın "kendi ihtiyariyle çekilmesini (Rücktritt) zorla def edilmesinden başka türlü güç kavrayabilirdi. Keza Hamza İsfahâni'de (yukarıya bak) Dirham'ı "kendi ihtiyariyle,, (freiwillig) çekildiğini söyler; Halbuki verdiği malûmatın İştahri'nin verdiği malûmatla hiç bir münasebeti olmadığı gibi İbn al-Azhar⁴³ ile Ubayd Allâh'ın ifadelerinin telifinden meydana getirilmiştir. İbn-al Azhari'n, Dirham'ın Tahirî'ler tarafından mağlup edilmesi hakkında verdiği malûmat, aynı sebepten, Şâlih hakkında verilen malûmat gibi reddedilebilir. İştahri'nin bildirdiği gibi, Dirham'ın daha sonra, Halifenin elçisi olarak Sîstân'a avdet etmesi ve orada Ya'kûb tarafından öldürülmüş olması, öteki kaynaklarda zikre-

⁴¹ malûm olduğu üzere Bedr'deki meşhur bir muharib böyle tesmiye olunur.

⁴² De Slane ile (*Biographical Dictionary* IV, 315) Marquart'de (*Eranşahr*, sahife 294, haşiye) verilen tarihlerle mukayese et. Nöldeke (*Orien. Skizzin* sahife VIII) için olduğu kadar benim için de, şüpheli hallerde haftanın gününü vermek düstur olmuştur.

⁴³ Dirham b. al-Husayn adı bu kaynaktan alınmıştır. Marquart'ın da (*Eranşahr*, sahife 294, not) kabul ettiği veçhile, burada, Dirham, Tahirî'lerin valisi İbrâhîm ile karıştırılmış olabilir. (aynî faraziye daha önce, benim *Türkistan*'da (kısım II, sahife 223, In:) serdedilmişti; Lâkin burada malûm tarzdan dolayı, torunun ismi, büyük babasına teveih edilmiş de olabilir Hiç olmazsa aynı yerde, İbn al-Azhar, Ya'kûb'un çağdaşı Hasan b. Dirham (Husayn yerine) zikretmiş olacak (İbn-Hallikân, *Biogr. Diction*, IV, 309).

dilmemektedir; kendisinin, henüz 875 senesi sonunda Bağdad'ta bulunduğunu ve orada Ya'kūb'un mutemed dostu (صاحب) olarak nazarı itibara alındığını⁴⁴, yalnız Tabarî'den (III. 1892) öğreniyoruz.

Yukarıda da gördüğümüz gibi doğuya ait an'anede, Dirham çabuk unutulmuştur; daha sonraki İran tarihçilerinin, onun hakkında anlattıkları şeyler, münhasıran İbn al-Aşîr'e dayanır; soyu hakkında, Emevî'lerin valisi Naşr b. Sayyār'ın⁴⁵ verdiği ihtimalki uydurma nazariyle bakılabilecek - malûmat bir istisna teşkil eder.

İbrāhîm b. Huşayn adı, Cuzcānî⁴⁶ tarafından zikrolunuyor; şu halde, Sallāmî'ye tâbi olan doğuya ait an'anede de dercedilmiş olduğu görünüyor. 'Avfî, Sîstān'da Tahirî'lerin valisi olarak, yalnız, -herhalde yukarıda zikredilenin (İbrāhîm b. Huşayn) oğlu olan- Muḥammad b. İbrāhîm'i zikrediyor ve Şāliḥ'le mücadeleleri hakkında şu hikâyeyi anlatıyor⁴⁷: Şāliḥ tarafından Sîstān'dan tardedilince, Muḥammad, Ḥorāsān'da bir ordu topluyor, ve eyaletinin tekrar fethine girişiyor. Tehlikeyi nasıl karşılayacaklarını, Şāliḥ'le Ya'kūb müşavere ederler; Ya'kūb, her türlü müşkül ahvalde, kendisine müşavir olarak tavsiye edilen 'Osmān b. 'Affān⁴⁸ "talebelerinden,, «از شاکردان» bir ihtiyara müracaat eder. İhtiyar, sırf "ecnebi halklardan toplanmış olan,, Muḥammad'ın ordusunun, bir çok "köprü ve kanalları, balçık ve çamurluğu,, olan bir yola koyulmağa mecbur edilmesi fikrinde bulunur; sonra, yolu bilmediklerinden kolayca dağıtılıp mahvedilebileceklerdir. Ya'kūb, nasihati iyi bulur, fakat, ordunun böyle bir yoldan gitmiyeceği fik-

⁴⁴ Dirham, Ya'kūb'un 873 te tevkif edilen ve 875 sonunda serbest bırakılan adamları arasında bulunuyordu. Bak: Tabarî, III, 1891. İbn al-Azhar'in aksine olarak aynı zamanda Tabarî'nin hikâyesi sayesinde Dirham b. Naşr (b. al-Naşr) adı sabit oluyor.

⁴⁵ Bu malûmat, ilk defa Tarih-i Guzîda' de bulunuyor. (Gantın tab'ı, sayfa 2) ve ihtimal sadece, Naşr ismiyle izah edilmiş olmalıdır, lâkin, daha Abū'l-Fazl Bayhaqî' de (Morley tab'ı, sahife 439) Rāfî' b. Sayyār adı zikrolunuyor; Bu kimse güya Ya'kūb'un Ḥorāsān'daki hakimiyetinde selef olup Pūşanğ' de ikamet etmiştir.

⁴⁶ Tabakât-ı Nāşirî, sayfa 19.

⁴⁷ Asya Müzesi yazması, sahife 291 a, 291 b.

⁴⁸ Şüphesiz burada, Halife değil, bilakis adaşı kasdolunuyor; bak: E. C. Browne, A. Literary history of Persia, sahife 349.

rini ileri sürer; ihtiyar cevap verir: “talebelerden birini (طالب علمان) Muḥammad'e göndermelisin ve ona şehir sakinlerinin dilinden şu haberi iletirmelisin: Sen uzaklaştığın ve bizi düşmanların eline bıraktığın için, biz de onlarla anlaşmak zorunda kaldık; şimdi ise, sen avdet ettiğinden dolayı, biz hepimiz, senin sadık tab'anıyız. Fakat, bizim sana yardım edebilmemiz için, sen, ordunu ana yoldan değil, bilâkis su kenarı boyunca götürmelisin; Ya'qub'un ordusuna, biz arkadan, sen önden hücum edeceğiz. Onlar seninle bile olduğumuzu görürlerse, kaçacaklar, ve biz şehri kolayla senin idarene teslim edeceğiz,.. Nasihat kabul olunur ve icra edilir, fakat, evvelimde, beklenen muvaffakiyeti vermez; Muḥammad'in ordusuna “köprüler ve kanallar arasında,, Şâlih ve Ya'qub tarafından hücum edilir, fakat halkın yardımına güvenerek, muannidane bir mukavemet gösterir. İşte o zaman, Ya'qub, aynı ihtiyarın tavsiyesi üzerine aynı talebeyi bir tepeye çıkartır ve oradan Muḥammad'in ordusuna bağırtır: “Ey biçareler (بچاركان), sizi kurnazlıkla buraya getirdim; kendi ayağınızla mezara girdiniz; eğer kaçmazsanız, sizlerden hiç biriniz sağ kalmazsınız,.. Böylece aldatılmış olan düşmanlar, cesaretlerini kaybederler ve tam bir bozguna uğrarlar.

‘Ammār'a karşı mücadelesi hakkında tam olarak hiç bir şey bilmiyoruz. Adının ‘Avfî'nin⁴⁹ kaynağında da zikredildiğini daha önce görmüştük, lâkin bu düşmanın mağlûp edilmesi hakkında ‘Avfî tarafından hiç bir şey bildirilmiyor.

Mas'ūdî'de (Murûc, VIII, 41) Sîstân'da ehli sünnete mugayir hareketlerin (Ketzer) merkezi olarak, Avḳ sahasındaki (شادرق) şehri zikrediliyor. Daha *Murûc al-Zahab*'in (aynı cilt, sahife 415) naşiri, bu ismin (شادرق) Zaranc şehrinin bir kapısının adı ile olan benzerliğine dikkati çekmişti. Bu benzerlik tesadüft değilse, şehri, Zaranc'ın şimal-batısında aramak lâzımdır⁵⁰. Avḳ⁵¹

⁴⁹ ‘Ammār b. Yāsîr adı başka yerde yalnız muahhar Fârs kaynaklarının birinde, *Bayzâvî*'nin *Nizam al-tavârih*'inde zikrolunuyor (bu yazı hakkında Brockelmann I. 418) Bayzâvî'nin verdiği malûmat (*Asya Müzesi yazması* aqed 574, f. 490) bilâ kayduşart İştâhrî'ye dayanmaktadır ki bununla o teferüata kadar birbirine tevafuk eder; ‘Ammār'ın, Harât valisi (*Amil*) olduğu ifadesine ya bizzat Bayzâvî tarafından ve yahut da daha eski bir komplâtör tarafından yapılmış keyfi bir *Kombination* nazariyle bakmalıdır.

⁵⁰ İştâhrî de dış şehrin kapılarından bahsolunurken, شتراق kapısı (De Goejede'ki yazma değişikliklerine bak) batıda kâin Fârs kapısı ile şimalde kâin Karkûya kapısı arasında dördüncü merhalede zikrolunuyor.

⁵¹ Coğrafyacılardan tarafından böyle bir saha zikredilmiyor. Burası Şahris-

sahasının adı, ihtimal (شادرق) şehrinin daha şimalî bir mevkiinde bulunması fikrini verir. Bu saha Marquart (*Éranşahr* s. 293) tarafından Avk veya Ōk havalisi ile aynı addedilmiştir ki Tomashek (*Wiener SB*, C. II, 212) tarafından dermeyan edilen bir kaynağa göre Cuvayn ve Lāş şehirleri bu havalide kâindir. Gerçekten Cuvayn, İbn-Rusta'da (s. 174) Havāric'in⁵² merkezi olarak zikrediliyor, bundan başka, tarikatın; bilhassa, başları Abū 'Avf'in (aynı eser), doğum yeri olan Kuring'de ve ayrıca Karkūya'de⁵³ (Yāķūt III, 42) bir çok taraftarlara malik olduğu görünüyör.

Hāricilere ait köy veya çiftliklerin⁵⁴ tahribi, İbn al-Azhar tarafından, Ya'ķūb'un hususî bir muvaffakkiyeti olarak tebarüz ettiriliyor. 'Avfî'de de, Sīstān halkı, Ya'ķūb'u, Havaricin⁵⁵ elinden kurtarıcıları olarak addederlar; lâkin Ya'ķūb'un, kat-

tānî'de (Curton tabı, I, 96) bir harici hareketinin çıkış noktası olarak, görünüyör. Haarbrücker'le hem fikir olarak, metni, bu hareket şefinin- bu mefhumun bu şekilde anlaşılması Gramerce mümkün olmasına rağmen «'Avk sekencesine karşı» isyan etmiş gibi kabul etmek zordur.

⁵² *Ma'din al-Havāric* kelimeleri, «Haricilerin bir madeni» (Marquart, *Eransahr* sahife 197; bu taktirde, *Ma'din li'l-Havāric* demek mecburiyeti vardı) manasına gelmez. Aksine «birçok haricilerin bulunduğu bir yer» manasını ifade eder. Malûm olduğu üzere, burada nakledilen manada, *ma'din* kelimesi pek müstemeldir.

⁵³ Tomaskeh'in Kuring'le Karkūya'nın aynı yer olduğu İbn-Rusta'nın *Itinair*'i sayesinde pek parlak bir şekilde tahakkuk ettiği ifadesini Marquart'ın (*Eranşahr*, sayfa 198) nasıl olup ta müdafaa edebildiği bence anlaşılammaktadır. Bizzat onun tarafından bildirilen *Itinair*'in bir araya getirilmesi de gösterir ki merkezi hükümetten (*Hauptstadt*) Karkūya 3 fersah, Kuring ise altı fersah mesafededir, fazla olarak, Kuring'i çok defa baskına uğrayan Naysār'ın şimalinde, Kurkūya'yı cenupta aramalıdır Karkun veya korkuşa adı bugün de mevcuttur; İştāhri tarafından 248 inci sahifede zikredilen Hilmand üzerindeki köprü, şimdi, kurak bir saha üzerinde bulunmaktadır, bu köprünün vaktiyle, Peşavaran üzerinden (İştāhri'de gayrı emin bir okuyuşla Baştar şeklinde, bu hususta, De Goeje deki değişikliklere bak) Karkn'dan Cuvayn'a giden yol üzerinde kâin olduğu ananesi, memlekette bugün dahi mevcuttur. (C. E. Yate, *Khurasan and Sistān*, Edinburgh and London, 1900, P. 118).

⁵⁴ İbn al-Aşir'de geçen (VII 124.) «خرب قراهم» kelimeleri İbn-Hallkān'da zikredilen «اخرب ضياعهم» kelimelerine tevafuk eder; Esasen İbn al-Azhar'de neler bulunduğu hususunda tabiatıyla, şimdilik daha fazla hüküm verilemez.

⁵⁵ Elliot, *Histo. of India*, II, 176.

iyen, mesleğin daima amansız düşmanı olarak ortaya atılmadığı görülüyor. Yukarıda da gördüğümüz gibi, İştahri'ye göre, Ya'küb ve kardeşi, mesleklerinin başlangıcında bizzat haricî idiler; 'Avfî tarafından irat edilen harp narası de, (bak yukarıda sahife 326) tamamen haricîlerinkini andırıyor. Ya'küb'un, kendisine ithaf edilen makalenin başlığında İbn-Hallikān tarafından haricî olarak gösterilmesi, keza Narşahî'deki bir kayıda göre (sahife 77-78) Buḥārā'daki mümessilinin al-Havāricî mahlasını kullanması da kâfi bir delil addedilemez, zira bu kelime burada sadece âsi (aufrührer) manasına gelebilir; Niẓām al-Mulk'un kitabında (Schefer tab'ı, sahife 194), 295 (907) senesinde zuhûr eden ve Hicrî birinci asrın meşhur Hâricî şefi gibi "Abū'l-Bilāl,, adını taşıyan bir âsinin kendini Havaric mezhebinde Ya'küb'un halefi olarak göstermesi daha ehemmiyetlidir. Ya'küb'un, bilhassa Ḥorāsān'da mezhepleri, halk hareketleri için bayrak vazifesini (*aushangeschild*) gören muhalif dini parti ile yani, Şiîlerle olan münasebeti de, kaynaklarımızın bu durumuna göre kat'iyetle tayin edilemez. Daha sonraki müellifler tarafından, açıkça Şiî olarak gösterilmesi ⁵⁶, 'Abbāsî'lere karşı yaptığı mücadelelere hamledilebilir, lâkin, Şiî çağdaşı Ya'kübî tarafından hakkında yapılan metih, tebarüz ettirilmeğe değer. Tamamen halktan gelen ve servet sahibi sınıflar aleyhine müteveccih hareketlerin mümessilleri, -kendilerini ister hürriyet mücahidi, ister Hâricî veya Şiî tesmiye etsin, dinî görüşlerinin ayrılığına rağmen- Ya'küb'un bayrağı altında toplanabildikleri görünüyor. Ya'küb'un ve sülâlesinin, Kirmān ve Sîstān'da bu kadar sevilmesi ve Ḥorāsān ve bilhassa Balḥ ⁵⁷ emlak sahipleri nezdinde olduğu kadar Bust'un zengin tüccarları yanında da o kadar kin celbetmesi bu suretle izah edilebilir.

⁵⁶ *Siyâset-nâme*, (Schefer tabı, sahife 11) ve *Tārîh-i Guzîda*'de geçen sözler (Gantin tab'ı sahife 192 ve *J. A.* XI, 4, 419-20), Ya'küb ve Halife Osman hakkında olup (bak: E. C. Browne *A Literary history of Persia*, Londra, 1902, sahife 349) Nöldeke tarafından da (*Orien. Skizzen* sahife 200) zikredilen malûm ve meşhur hikâyeyi, Mîrhvān'dın «*Ravzat al-Şafâ*» sından daha eski kaynaklarda şimdiye kadar bulamadım.

⁵⁷ Schefer'in *Chrestomathie Persane*'inde geçen mahalli bir tarihe ait methe bak. Nöldeke'nin *Orientalische Skizzen*, (sahife 194) de geçen ifade de bu metne istinat eder.

Şālih ile Ya^çkūb⁵⁸ arasında vukubulan mücadele hakkındaki ^çAvfî'nin hikâyesinde tarihî bir hakikat hissesi olup olmadığı ve Dirham tarafından Sālih'in def'iyle bir araya getirilip getirilemeyeceği, şüpheli kalıyor. Muhakkak gayrı tarihî olmakla beraber⁵⁹, Cuzcānî tarafından Zaranc'de Hicrî 613 senesinde (1216 Milâdî) işitilmiş olan rivayet, Ya^çkūb'un, kendi vatanında ihraz etmiş olduğu ehemmiyet ve şöhret bakımından pek mânidardır; hakikî kırallığa ilk adım olmak üzere, bir kıral oyunu hakkındaki en eski masal motifi, burada millî kahramanlığa yükselmiş Barırcıya maledilmiştir.

5) **Ya^çkūb'un Sīstān Emiri olarak faaliyeti.** Dirham'in uzaklaşmasından sonra, Ya^çkūb, gasbetmiş olduğu hâkimiyeti muhafaza etmekle kalmadı, memleketinin hudutlarını çok çabuk bir şekilde, taşabildi. Ya^çkūbî gibi (Tarih, sahife 605) en eski bir kaynakta, kendisinin başkumandanı olduğu Muḥammad b. Ṭāhir'in tasvibiyle, (ki 862 eylülünde hâkimiyeti elde etti) Havaric'e karşı giriştiği mücadeleyi aynı muvaffakiyetle Sīstān'dan çabucak Kirmān'a naklettiği ve sonra, Halife Musta^ç'in'in (şu halde 866 İI. kânunundan önce)⁶⁰ arzusu üzerine Muḥammad tarafından, zamimeten bu eyaletin de valisi olması tasdik edildiği hikâye olunur. Ṭābarî'ye göre (III, 1500), Ya^çkūb, daha 248 (862) yılında Harāt ve Pūşang'e karşı bir sefere giriştiği için, Ṭāhirî'lerle münasebeti böyle dostça bir şekil arzedemez. İbn al-Azhar ve ^çUbayd Allāh b. Abî Ṭāhir'in, kendisinin Ṭāhirî'lere karşı bu ilk mücadeleleri ve Kirmān'ın ilk fethi hakkında hiç malûmat sahibi olamadıkları görünüyor⁶¹.

Bu hususta daha tam malûmatı, yalnız ^çAvfî'den⁶² öğreni-

⁵⁸ Elliot, *History of India*, (II, 175-176); *Asya Müzesi yazması* bu hikâyeyi almıyor. Burada zikredilen İbrahim ve Ḥafş (İbn al-Aṣṣir, VII, 205), iki ihtiyar Banū Şarkab olan İbrahim ve Abū Ḥafş'la aynı kimseler olacak. Gancara. geçidinin adı, Zaranc'ın dış kapılarından birinin adı ile (İşṭahrî, sahife 240 v.d.) tevafuk eder.

⁵⁹ *Ṭabaḳāt-ı Nāsrî*, sahife 20-21.

⁶⁰ Bu tarih (Recep 248) Ya^çkūbî (*Hist*, p. 640) ve İşfahānî'de (sahife 231) müttefikan dermeyan olunuyor.

⁶¹ Mamafi elçi İbn Bal^çam'ın raporunda, bu malûmatın bilvasıta tasdik edildiği istihraç olunabilir, zira, bu rapora göre Ya^çkūb, daha 253-867 senesinde, Fārs ile münasebet halindedir.

⁶² *Asya Müzesi yazması* (f. 487a-287b).

yoruz ki Hâmd Allâh Kazvî'nî, bunun hikâyesini *Tarih-i Gu-zîda* adlı eserinde (Gantin tab'ı, sahife 6) kaynağını zikretmeksi-zin, daha kısaltılmış bir tarzda tekrar etmiştir. Orada, Harât ve Pūşang'in Ya'ķūb tarafından fethi, gene Ya'ķūb'un Kirmān valiliğine nasbı, bu eyaletteki muvaffakiyetleri, ve madunu (*Untergebene*), « جنلان » in Kāsım kumandasındaki Tāhirî or-dusuna muzafferiyeti hakkında hikâye edilen şeyler, başka hiç bir kaynakta bulunmaz; fakat, yukarıda da gösterildiği gibi, en eski kaynakların verdiği malûmatla, daha sonraki kaynakların verdiği malûmattan daha iyi tevafuk eder; şu halde, kendisinin, iyi bir rivayete istinat ettiği görünüyor. « جنلان » 'Avfî' de Farāh, düş-manı Kāsım ise Harât valisi olarak gösteriliyor; şu halde, Kirmān valiliği Ya'ķūb'a, Harât ve Pūşang'i geri iade ettiği için tazminat olarak tevcih edilmiştir. Ya'ķūbî tarafından kullanılan (*naķķā 'l-bilāda 'anhum*) tâbirlerine rağmen, Ya'ķūb, şüphesiz, Sistān'da olduğu kadar Kirmān'da da Havaric'e karşı bir imha mücadelesi siyaseti takip etmiştir. Ehli sünnete mu-gayir mezhepler (*Ketzer*) daha sonra, orada da kâfi derecede ço-ğalmıştır⁶³. Bir hâriciler şehri olan Bam⁶⁴, Ya'ķūb tarafından, daha sonra Devlet hapishanesi olarak kullanılmıştır⁶⁵; şu halde, sakinleri, Ya'ķūb'un itimadını kazanmış olmalılar.

Kronolojik sıra ile Ya'ķūb'un müteakip faaliyetleri hakkın-da, başlıca İbn al-Azhar ile Tābarî'nin temsil ettiği Batıya ait an'ane bize şu tasviri veriyor:

867⁶⁶ Harât ve Pūşang'in fethi. Halife Mu'tazz'e⁶⁷

⁶³ Kirmān Hâricileri hakkında bak: *Haarbrücker*'in tercümesine, Şeh-ristani'ye, sahife 131 ve 146.

⁶⁴ Iştahrî'ye göre (sahife 166-167) Hâriciler, orada çok degiller, fakat zenginlikleri sayesinde nüfuzları büyüktür, kasabanın içinde, cuma camileri ve içinde partilerinin kasası vardır.

⁶⁵ Ya'ķūbî, Georg....., sahife 308; Nöldeke'ye de bak. *Ori Skizzen* (sahife 203).

⁶⁶ Bu, üzerinde (253 Hicri) İbn al-Azhar ile 'Ubayd Allāh b. 'Abî Tāhir'in mutabık kaldıkları tarihtir.

⁶⁷ Sefaret heyetinin H. 253 senesinde Bağdad'a vasıl olduğu gün Muḥ. b. Yaḥyā al-Şūlî tarafından Avrāk adlı eserinde hikâye olunuyor (bu eserin bir yazması, İmparatorluk Ummî kütüphanesinde bulunmaktadır. Bak: *Mélanges Asriatiques* (244, V.), Baron v. Rosen'in lütfiyle ben, *Kodex*'in bu âlim tarafından yapılmış bir kopyesinden istifade edebildim).

gönderilen ilk sefaret.

868⁶⁸ Rutbîl'in mağlûp edilmesi⁶⁹. Sîstân'a avdet.

869. Kirmân ve Fârs'ın fethi.

870. Kâbul ve Bâmiyân'nın fethi⁷⁰.

971. Fârs'a sefer; halifenin sefaret heyeti⁷¹; Balh ve Tuḥāristân'la taltifi.

872. Balh⁷² ve Tuḥāristân'ın fethi.

873. Harāt ve Pūşang'de işlerin tanzimi. Havarice⁷³ karşı son harp. Nişāpūr'a giriş ve Tahirî'lerin sukutu (ağustos).

Doğuya ait an'ane, aynı hadiseleri, başka bir sıra ile hikâye ederki, muhtelif kaynaklarda verilen malûmat (İbn al-Aşîr, VII, 171. Cuzcâni Gardîzî⁷⁴ ve 'Avfî) aynı bir kaynaktan geliyor. Gardîzî'de, Ya'qûb, evvelâ Bust'a, sonra, Pancvây ve Taginâbâd'a, (İbn al-Aşîr'de, VII, 226, bu son kelimenin yerine al-Ruḥḥac diye bir memleket adı geçer) gider; Rutbîl, kurnazlıkla (*Schlauheit*) esir edilir ve öldürülür; Pancvây, Ya'qûb'un tasarrufu altında gösterilir (نچوای برخود بکرفت). Kurnazlığın neden ibaret olduğunu, 'Avfî'nin ihtimal efsanevi bir cilâyî haiz olan fakat Rutbîl tarafından iddia olunan ulûhiyet "Göttlichkeit," ve Mekka tesmiye olunan dağ gibi ölçüsüz uydurmalarından da azade olan hikâyesinden⁷⁵ öğreniyoruz. Şu halde 'Avfî'nin, bu hi-

⁶⁸ Bu tarih İbn al-Azhar'de verilmemiştir, lâkin, bu hâdisenin, Harāt ve Pūşang'ın fethedilmesinden sonra, ve Kirmân'ın fethinden önce vukubulduğu İbn al-Azhar'ın hikâyesinden istintaç edilebilir.

⁶⁹ Bu ünvanın telâffuzu hakkında bak. Nöldেকে, ZDMG, LVI, 432-433e

⁷⁰ Sefaret heyetinin, Bağdad'a 871 martında vusulü hakkında, bak: Tabarî'ye istinaden (III, 1841) bildiren Nöldেকে (*Orient. Skizzen*, sahife 193). Orada zikredilen putlar, *Fihrist'e* göre (sahife 346) Bâmiyân mabedinden aşırılmıştır.

⁷¹ Tabarî'ye göre (III, 1841) Şaban 257 (Haziran-Temmuz 871) de.

⁷² İbn al-Azhar'e göre bu haber Cemaziülahir 258 de (Nisan-Mayıs 872) Bağdad'a vasıl olmuştur. Tabarî'ye göre (III, 1875) Ya'qûb ilk defa, 258 senesinde, o halde, II. Teşrin 872 senesinden önce Balh'ı terketti.

⁷³ Hâricî «halifesinin» başı hakkında bak: Tabarî, III, 1882.

⁷⁴ Cod. c. f. 84 b - 85 a ve benim *Türkistan* (kısım I, sahife 4).

⁷⁵ *Asya Müzesi yazması*, f. 286 b - 287 b. Elliot, *History of India* II, 176-178. Marquart, *Eranşahr*. s. 295, n. 3. *Tarih-i Guzîda*'de (Gantin, tab'ı sahife 4-6) Rutbîl «Kâbul Kıraltı» olarak gösterilmiştir. 'Avfî'ye nazaran. Rutbîl'in nezdine kaçmış olan Şâlih b. Naşr yerine, burada

kâyenin İbn al-Aṣîr (VII, 226) den daha eski bir *Version*'unu (naklini) kullanmış olduğu görünüyor.

Bunu Gardîzî'nin, Ğazna ve Zabūlistān fethi hikâyesi takip ediyor; Ğazna'nın iç şehri (شارستان) tahrib olunur⁷⁶.

Ya^cķūb, Gardîz'e gider, şiddetli bir muharebeden sonra, bu şehrin emiri, Abū Manşūr Aflaḥ b. Muḥ b. Hāķān'ı mağlûp eder. Onu fidiye ve senevi 10 000 dirhem (takriben 4 000 mark) miktarında bir haraç vermeğe mecbur eder. Henüz hicri 256 (870) senesinde Balḥ ve Bāmiyān fetholunur. Cuzcānî⁷⁷ Kābul'un fethi için de aynı tarihi verir. Her üçünün (İbn al-Aṣîr, Gardîzî, Cuzcānî'nin) verdiği malûmata göre, Kābul, ilk defa Balḥ'den avdet ederken fethedilmiştir; Gardîzî'ye göre Kābulşāh bu esnada mağlûp ve Pîrüz esir edilir⁷⁸. Pîrüz, herhalde Mas^cūdî'de (*Murūc* VIII, 42) zikredilen Pîrüz b. Kabk ile aynı şahısdır. İbn-Ḥürdāzbih'e göre (metin, sahife 180, Z. 2) aynı Pîrüz'a karşı, Ya^cķūb tarafından mağlûp adilen Balḥ valisi Dāvūd b. Abbās bir muharebeye girişmişti. O halde, Pîrüz, ne Kābulşāh'la, ne de Ruḥḥac prensi Rutbîl ile aynı şahıs addedilemez⁷⁹. Bu prensin nerede ikamet etmiş olabileceği şüpheli kalmaktadır; Mas^cūdî'de (*Murūc*, VIII, 127) Kābul ve Bāmiyān, Pîrüz b. Kabk'ın memleketi olan Zabūlistān'la

Dirham'in iki oğlu Şālîh ve Naşr zikrolunuyor - ihtimal, bunu sırf Avfî'nin hikâyesini, Dirham hakkında batıya ait an'anedен alınmış haberlerle tetabuk ettirmek için yapmıştır.

⁷⁶ Abū'l-Fazl Bayhaķî (Morley tab'ı sahife 317) tarafından, Ğazna'de, *Şaristan* ve *Hisari* (*Zitadelle*) ilk defa Amr tarafından inşa olunan şehrin karşısında Ya^cķūb b. Lays zamanından kalma eski bir kale (*Festung*) zikrolunuyor. Bak: Elliot, *History of India*, II, 115.

⁷⁷ Gūya Bust'de geçirilen bir bütün seneden sarfınazar edilse bile kendisi tarafından burada hikâye edilen şeyler için, Haziran-Temmuz 871 tarihi ile (Fārs'tan ayrılış) Ağustos 873 arasındaki zaman devresinin çok kısa olduğunu düşünmeksizin, bu hâdiseleri, İbn al-Aṣîr, Ṭabari'ye (III, 1841) zeylen bildirir

⁷⁸ کابل و شاه کابل را قهر کرد و پیروز را بکرفت kelimeleri İbn al-Aṣîr'de (VII, 171) geçen, va istavlā 'aleyhā (yani Kābul) ve kabaķa 'alā Kutbîla kelimelerine tekabül ediyor.

⁷⁹ Bak: Marquart, *Eranşahr*, sahife 293-295. İbn al-Aṣîr'de geçen «کبیر» kelimesi, «کبک» den değil «کبیل» den bozmadır ve ihtimal, Cuzcānî'de geçen «لکنک» veyahut «لکک» (Ṭabaķāt-ı Nāsiri sahife 317) kelimeleriyle de ilişiği yoktur.

Ruḥḥac'a komşu memleket olarak gösteriliyor. Şu halde Mas'ūdî'nin bu memleketi, Kābul ve Bāmiyā'nın cenubunda kâin bir yer olarak düşündüğü görünüyor⁸⁰.

Gardîzî, Ya'ḳūb'u, Sîstān'a Bust üzerinden avdet ettirir; "Daha önce Ya'ḳūb'u mağlubiyete uğrattıkları için,, Bust halkına, ağır vergi yükletir. Bu vergi meselesi ve sebebi hakkında daha tam malûmat 'Avfî tarafından bildirilmiştir⁸¹. İbn al-Aşîr'e göre, Ya'ḳūb, sadece kendi keyfile Bust'da bir yıl kalmış olmalıdır; ordusu, bu hususda, emir almadan Sîstān'a doğru yürüye geçmişti; bu keyfi hareketten dolayı Ya'ḳūb tarafından cezalandırılmış olmalıdır⁸².

Hicri 257 de (870-871), Ya'ḳūb, Harāt'a gider. Cuzcānî⁸³ nin şiddetli bir muharebeden sonra muvaffak olduğunu söylediği bu şehri feth eder; bunu Cuzcānî'ye göre, Bādğîs, Pūşang, Cām ve Bāḥarz'ın fethi, Gardîzî ve İbn al-Aşîr'e göre ise, Karūḥ ve Pūşang'ın fethi takib eder. Gardîzî ve İbn al-Aşîr'e göre haricî Abd al-Rahmān, Karūḥ'da yakalanmıştır; Her halde burada, Ṭabarî'de (III, 1882) zikredilen harici halifesi kasedediliyor ki merkez ikameti olarak (Residenz), Ṭabarî dahi tamamen Herat şehrini göstermiyor. Karūḥ, daha sonraki zamanlarda da haricilerin bir merkezi (Sitz) olarak kaldığı için⁸⁴ bu hususda, doğuya ait an'anenin ifadesi daha itimada şayandır. Pūşang'den Ṭāhirî'ler sülâlesine ait bir prens, hapsediliyor; İbn al-Aşîr'e göre, o, 776 da doğan⁸⁵, 822 ölen büyük Ṭāhir'in oğlu

⁸⁰ Malûm olduğu üzere, «Zabūlistān» kelimesi, Arap coğrafyacıları tarafından pek gayri muayyen mânada kullanılmıştır. İbn-Hordāzbih'e göre (metin sahife, 35-6) Ṭuhāristān'ın «bir hudut memleketi» idi, (su-ğūr). Mas'ūdî, *Kitab al-Tanbih* adlı eserinin 314 üncü sahifesinde Zabūlistān Kırālî «Rutbîl» den ve aynı eserin 56 ıncı sahifesinde de Zabūlistān memleketinin «Gaznîn adlı bir yerinden Dāvar» inden ve diğer sahalardan bahseder.

⁸¹ *Asya Müzesi yazması*, sahife 287 a. Elliot, *History of India* II, 178.

⁸² Mas'ūdî'nin kaybolup gitmiş olan ve Hind kralının sefirlerine tesadüfî hakkında hikâyesi (Murûc, VIII, 42) şüphesiz bunun Bust'daki bu ikametile alâkalıdır. Maalesef bu hadise, şimdiye kadar mâlûm hiç bir kaynakta hikâye edilmiyor.

⁸³ *Tabkāt-ı Nāşirî*, sahife 22.

⁸⁴ Bak. *Bibl. Geogr. Arab.* III, 323, Z. 6

⁸⁵ Tarih (Hicri 195/ 810) İbn-Hallikān'da (No. 308) Sallāmî'ye göre verilmiştir.

Husayn b. Tâhir idi; Gardîzî bu hususta daha doğrudur: Tâhir b. Husayn b. Tâhir. Pūşang'ın fethinden sonra, Ya'qūb, Sîstân'a avdet etmiş olmalıdır. Bundan sonra, üç kardeşin yani Şâlih'in oğulları 'Abd Allâh, Fa'zl ve Aḥmad'in⁸⁶ isyanı, Nişāpūr'a firarları ve Ya'qūb'un bu şehre girişi hikâye olunur.

Harāt ve Pūşang'ın fethi için verilen hicri 253 (867) tarihi, İbn al-Azhar ve Ubayd Allâh b. Abî Tâhir'in bu husustaki mutabakatı ile olduğu kadar, İbn Bal'am'ın sefaretindeki mufassal raporla da tasdik edildiği görünüyorki, bu rapor sayesinde doğuya ait an'nenin bütün kronolojik sistemi alt üst ediliyor. Zaten, Kirmān ve Fars'a yapılan seferlerin zamanı hakkında kısmen müşahidelere dayanan mufassal ifadeler de, bu sistemle te-tabuk haline getirilemez⁸⁷. Batıya ait an'nenin, kronolojik ifadeleri, daha fazla itimada şayanıdır. Her tarafında itimada şayan olup olmadığından tabiatile şüphe olunabilir. 'Ubayd Allâh b. Abî Tâhir ve ihtimal bu son hususta ona tabi olan Mas'ūdî⁸⁸, Türklere ve bu arada da Pîrüz b. Kabk'a karşı yapılan harpleri, doğrudan doğruya Havaric'e karşı yapılan harplere eklemişler ve Harāt ve Balḥ muharebelerinden önce hikâye etmişlerdir.

⁸⁶ Ekser menbalarda yalnız 'Abd Allâh mezkûrdur; Gardîzî'nin metninde şu ibare vardır: *عبدالله بن صالح سكرى* (Cod سنكرى) و دو برادر او فضل رابا يعقوب لىث و *عبدالله بن صالح سكرى* üçüncü isim muahhar kopyalarda kaybolmuştur; C yazmasında, «فضل را» kelimesi üzerinde, bir boşluğa (*Lücke*) delâlet etmek üzere malûm işaret bulunur ki, kenarda doldurulmamıştır. Her üç isim yalnız Cuzcānî'de vardır. İbn-Bal'am'a göre, Ya'qūb'un, havarice karşı giriştiği muharebe esnasında yüzünden almış olduğu yara, Gardîzî'ye göre 'Abd Allah tarafından açılmıştır. (Bak: Muḥ. Nazim tab'ı, sahife 12)

⁸⁷ Bu seferlerin zamanı meselesini, Doğuya ait anänenin nasıl düşündüğünü İbn al-Aḡîr, Cuzcānî, Gardîzî'den istihraç etmek imkânı yoktur. 'Avfî'nin eserinde (*Asya Müzesi yazması* 287 b-288 a.) Tavk b. al-Muğalîs (burada yanlış olarak Tavk b. ḳays yazılıyor) ve Alî b. Husayn'e (burada yanlış olarak Alî b. 'İsā yazılıyor) karşı yapılan mücadele, çok erken bir zamana yani takriben 866 tarihine naklediliyor: Bu muvaffakiyet hakkındaki haberin, Bağdad'a Mustā'în'ın zayıflayıp halifeliği Mu'tazz'a devir ettiği zaman vasil olması lâzımdır.

⁸⁸ *Murūc al-Zahab*, VIII, 42. 'Ubayd Allâh'ın eserinin Mas'ūdî tarafından kullanılmış olduğu Amr'in Bağdad'a muvasalatı hakkında İbn-Halîkân'ın eserinde Ubayd Allâh'a göre bildirilen hikâyenin, *Murūc al-Zahab* ile (VIII, 208-209) yan yana getirilmesiyle de isbat olunabilir.

Batıya ait an'anelerin ifadelerinden tezahür ettiği gibi, Balh'de bu kadar uzun bir ikamet muhtemel değildir. Umumiyetle, Balh Ya'qub tarafından sürekli bir şekilde, hakimiyet altında tutulmamıştır. Sam'ani'ye⁸⁹ göre, Davud b. Abbās, Ya'qub'un elinden Samarqand'e kaçmıştı; Ya'qub'un ayrılmasından sonra memleketine döner ve Navşād veya Nūsār'da inşa edilen kasrın⁹⁰ Ya'qub tarafından tahribi üzerine 17 gün sonra kederinden öür. Halefi Abū Davud Muh. b. Aḥmad (bu aynı sülâle mensubunun⁹¹, sefii ile olen jeneolojik münasebeti maalesef tayin edilemiyor) daha hicri 258 (871) de Andarāba'de veyahut Andarāb'da sikke bastırđı⁹². Şu halde Tabarî'nin iddia ettiği gibi Ya'qub'un hicri 259 (872) senesinde Balh'i terk ettiği az muhtemeldir.

Ya'qub'un Horāsān, Tabaristān⁹³, Fārs, Hūzistān ve Irak'taki muahhar harb faaliyetleri hakkında, menbalarda ilim aleml tarafından kısmen istifade edilmiş, daha mufassal malūmat vardır; Zaten, Ya'qub ve sülâlesi hakkında yorucu bir muhtıra bize verilen sahayi çok fazla aşacaktır. Şimdiye kadar az veyahut hiç kullanılmamış kaynak malzemelerinin ele alınması suretile, nev'i şahsına mahsus ve yıl dönümü tes'id edilen üstadımız tarafından da ehemmiyeti doğru olarak takdir edilen bu hadisenin tetkiki, şark tarihini ileri doğru bir adım götürürse şu çalışmamız da hedefimize varmışız demektir.

⁸⁹ Benim *Türkistan'a* bak, kısım I. sahife 68.

⁹⁰ Binaların tahribi Gardîzî'nin eserinde de zikredilir. Kelimenin Navşād şeklinde okunuşu, kelimeyi zikreden (Marquart'a da bak. *Eranşahr* sahife 301) bence malūm bütün yazma ve basılmış eserlerde vardır, lâkin bu isim Sam'ani'de Nūsār şeklinde verilmiştir (Yāqūt « IV, 823 de » Nuşār okur; Davud b. al-Abbās hakkındaki hikâye onda derç edilmemiştir).

⁹¹ Bu hususta Marquart'a bak: *Eranşahr*, sahife 301.

⁹² A. Markow, İmparatorluk Ermitaj Müzesindeki İslâmi sikkeler katalogu III (Rusca) Petersburg, 1896 sahife 171.

⁹³ Şāh Nāsır al-Dîn'in (Sefer-i Horasan, Taş basması, sahife 171) seyahat raporuna göre Astrabad'ta mukim Aleviler nezdinde Ya'qub'tan kalma bir vesika bulunmaktadır. Bu vesikanının, neşredilüp edilmediği, veyahut mevsukiyetine dair bir tetkikin yapılp yapılmadığı bence malum değildir.